Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliserings-projekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: https://slaegtsbibliotek.dk
Danske Slægtsforskere: https://slaegt.dk

Egnen omkring Ry og Himmelbjerget

20 år, 4

BYGD

Udsnit af Vidensk. Selskabs kort. GI Copyright.

Ry kommune.

Egnen omkring Ry.

Videnskabernes Selskabs kort – opmålt i 1781 – viser egnen omkring Ry før landboreformer, hedeopdyrkning og plantning ændrede området. Mens kortets sydøstlige halvdel domineres af agerlandets hvide signatur, breder lyngens grå totter sig mod nord og sydvest, og løvskovene behersker som en trekant området mellem Salten Langsø og Himmelbjerg-søerne. Kirker og landsbyer ligger forholdsvis tæt i det sydøstlige lerland, mens Them kirke knejser ensomt i sin beskedne rydning mellem hede og skov. Agerbygden omkring Mossø trænger sig mod nordvest som en hvid kile ind i skovlandet med Gl. Rye kirke som et markant vartegn.

Kortet omfatter Danmarks mest varierede landskab. Det domineres af højland på over 100 meter med de tre mest kendte toppe: Ejer, Yding og Himmelbjerget. Landskabets overraskelser møder vi dog sjældent oppe i højlandet, der er ret så jævnt, men derimod dér, hvor vejene i stejle sving fra højslettens godt 100 meter kaster sig ned mod dalbundens 20 meter. Omkring 100 meters fald ad skrænter, der endnu står med al istidens unge skarphed. Dalsidens skove stjæler desværre de fleste steder det vældige udsyn, men enkelte steder som på Himmelbjerget, på Galgebakken syd for Gl. Rye og på Sukkertoppen ved Vissingkloster kan terrænnet overses.

Kortet giver endelig et indtryk af de gamle vejforløb, der overvejende har kurs mod Skanderborg mod øst. Også Rye Mølle fremtræder som den vigtigste passage af Gudenåen.

Dette hæfte er blevet til i samarbejde mellem BYGD og Ry Turistforening. Hovedkilden er Ry kommunes historiske beskrivelser af bebyggelse og landskab v. landskabsarkitekt Bendt Nielsen. For hæftets tekst og tilrettelæggelse står H. Meesenburg, Bendt Nielsen, turistchef Henning Jørgensen, fhv. turistchef Povl Krogh og best. medl. i turistforeningen Anders Jørgensen.

Gl. fotos er hovedsageligt udlånt fra Ry Egnsarkiv. Tegninger s. 28: Jens Raaby. Hanne Mortensen, Ry kommune, har udført teknisk bearbejdelse af en del kort.

Hæftets kortudsnit er gengivet med GI's tilladelse, Copyright Kort- og Matrikelstyr. 1990 (A22-90).

Højland med skov-ensomhed.

Et par citater fra Hugo Matthiessens bog »Den sorte jyde« fortæller om livet i disse skovegne:

»Vognslag i brede bælter stribede Jylland på tværs, hvor skovbønderne drog frem fra Silkeborg-egnen og skovene vest for Vejle. »Skov-« eller »Lovrings-veje« har altid hovedretning mod vest, bredende sig vifteformet fra skovbrynene ud over heden.

Skovbønderne langs med højderyggen satte kræfterne ind på at sønderdele den skovherlighed, som skaffede dem indtægt. Vidt og bredt over Vestjylland kendte man »Lovringerne«, folkene fra Lover Syssel i Århus Stift, som fra Silkeborg kanten, frem for alt Hids og Vrads Herreder, forsynede vesterboerne med alt, hvad de manglede af trætøj, og tre ting sagdes disse skovlovringer at være mestre i – »at lave træsko, stjæle træ og drikke brændevin.«

Og Hugo Matthiessen fortsætter: »Udnyttelsen af skovene voksede stærkt i den følgende tid. Alene i Skanderborg Amt nåede den årlige træskoproduktion i begyndelsen af 1840'erne 600.000 par til en værdi af 75.000 Rdr. eller i handelen 150.000 Rdr. Them, Silkeborg, Ry, Linå, Alling og Tulstrup stod forrest; thi i Ry alene forarbejdedes der årlig over 100.000 par træsko, der i over 300 læs rullede bort fra skovbygden.

Da en ung ingeniør-officer fra Fredericia under krigen ilsomt red hertil for omgående at skaffe 3000 par træsko til mandskabet, som udbedrede fæstningsværkerne, fik han dem øjeblikkelig hos kromanden i Ry og en middag i tilgift med den fineste Bourgogne og Champagne. Og velstand var der til tider på træskoegnen blandt de gårdmænd, som drev erhvervet i større stil med træskokarle i deres brød. Hænderne sad godt på disse,for ca. 150 år siden var færdigheden så stor, at en træskokarl som regel kunne præstere 10 par træsko om dagen, ja enkelte drev det til 15.«

Klodsen fastspændt i »hulestolen«. Træskoens forende udhules. Foto: Johs. Jensen 1940.

Udgravningen af glasværket ved Stenhule. Man aner grundplanen af en af de runde ovne. Skovrydningen svarer til det stykke skov, man fældede til ovnens fyring, inden man flyttede værket til et nyt sted. Foto: Peter Riismøller.

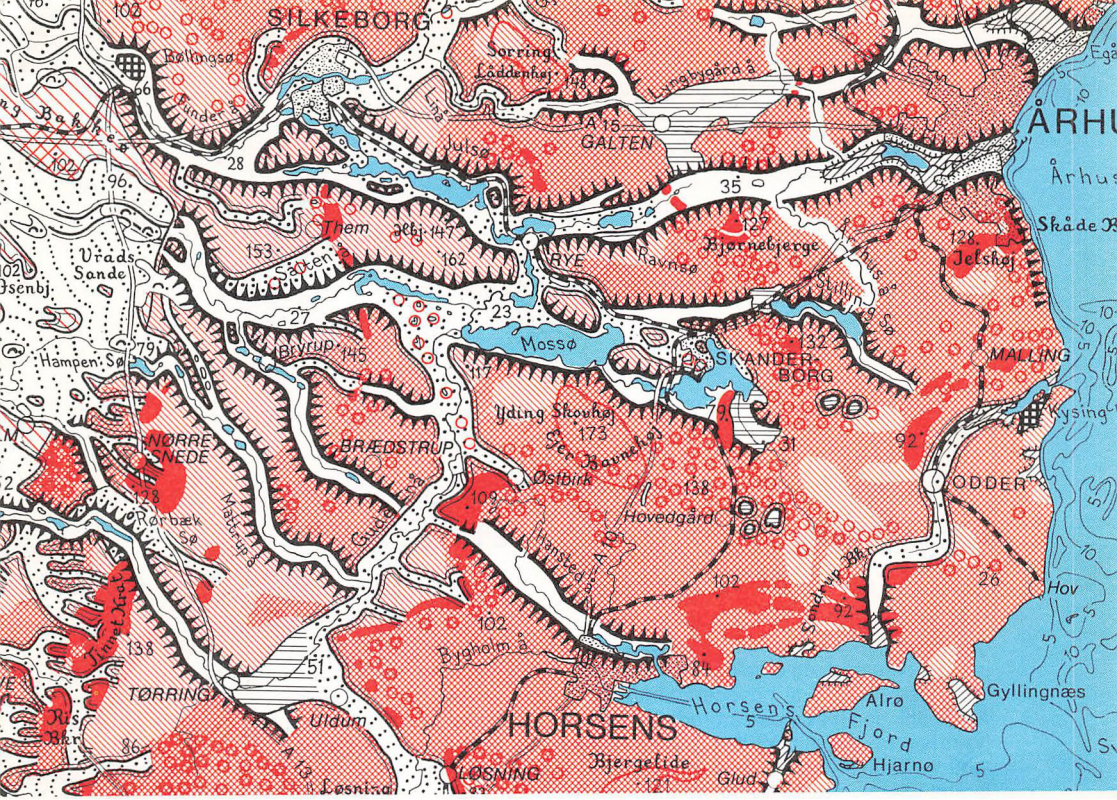

Udsnit af landskabskort »Midtjylland«. Per Smed på Geografforlaget. Revideret udgave 1980.

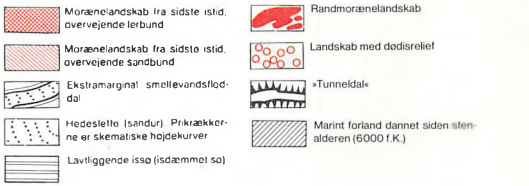

Landskaber omkring Ry.

Kortets rødbrune farve viser morænens højland, hvis tophøjder næsten overalt når over de 100 meter. Fra østkysten skærer dybe dalstrøg sig mod vest og nordvest frem mod Hovedstilstandslinien, hvor bakkeland går over i hedeslette. Tunneldalenes sammenhængende dalforløb afbrydes midlertidigt af Gudenåens vældige smeltevandsdal, der fra Løsning i syd lægger kursen mod Silkeborg og zig-zakker sig frem gennem forhåndenværende tunneldale. Gudenåens smeltevandsdal skabtes som afløb for det østjyske isfremstød, hvis forløb er markeret på den lille skitse, og hvis »røde bakkedrag« kan følges fra Løsning over Østbirk til Skanderborg og Bjørnebjerge, hvorfra sommerens tordnende vandmasser fulgte de vestgående dalstrøg ud til Gudenå-dalens hovedstrøm. Det er samspillet mellem morænens højland, tunneldalenes stejlskrænter og smeltevandets golde sandflader, der har udformet det landskab, som de følgende sider handler om.

Østjysk isrand og dens afløb til Gudenå-dalen. Hovedstilstandslinien markeret.

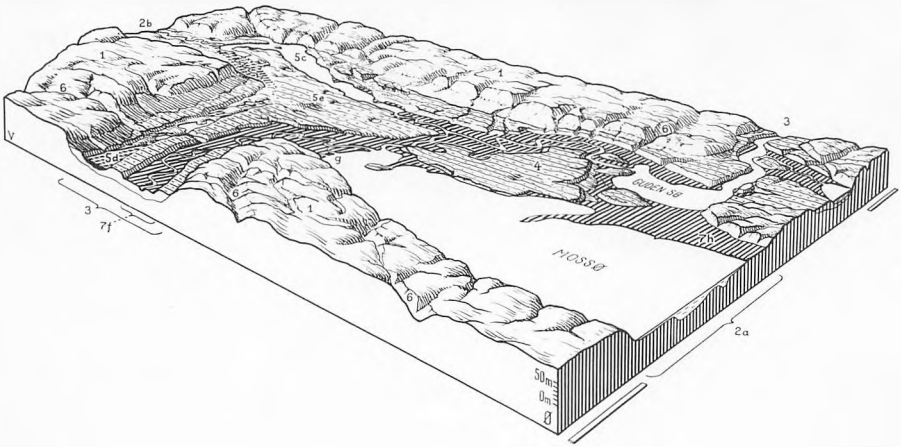

Udsigt over smeltevandsdalen fra Lynghoved øst for Ry Stationsby mod Himmelbjerget (ca. 1900). ▶

Bakkelandet.

Landskabets hovedtræk skyldes dels dybgrundens geologi, dels isens bevægelser – især i sidste istid, da området var dækket af indlandsisen frem til hovedstilstandslinien. Afsmeltningen blev siden afbrudt af det østjyske isfremstød, der skabte et uroligt bakkeland fra Østbirk mod Skanderborg, fra hvis isrand sommerens smeltevandsstrømme søgte vestpå og udformede Gudenådalens nordgående dalstrøg, der går på tværs af en lang række øst-vest-gående dalstrøg – tunneldale.

Bakkelandets jordbund består overvejende af lerblandet sand, og den tidligere bosætning skete her på de mindst bakkede steder. Byerne Gl. Rye (Rye), Alling, Tørring, Tulstrup, Siim og Emborg (Øm) er alle opstået i eller før vikingetid.

I bakkelandet findes en del lavninger, hvor tidligere søer er groet til og blevet til moser. I nyere tid er moserne afvandet til fordel for landbrugsproduktionen.

Dalskrænterne.

På overgangen fra bakkeland til dalbund er landskabet særligt rigt varieret i form af stærkt furede dalskrænter. Tunneldalene fremstod efter isens afsmeltning som stejle skrænter, hvor snesmeltning og regn især i sen-glacial tid skabte et system af kløfter fra højland mod dalbund. Flere steder er højereliggende partier helt omkranset af erosionskløfter og fremstår derfor som bakker med stejle sider. Sådanne »falske bakker« kaldes lokalt for »koller«. Himmelbjerget er et eksempel på en kol.

I skovene nord og vest for Gl. Rye er der særligt mange koller, og det varierede terræn har umuliggjort en landbrugsmæssig udnyttelse. De store skove, der efter isens afsmeltning bredte sig over hele landet, fik derfor nogenlunde ro her. Dog bredte lyngen sig mange steder efter skovhugst og efterfølgende græsning af landsbyens får og kreaturer. I skovene vest for Gl. Rye udnyttedes de store træmængder i middelalderen som energikilde i glasproduktion.

1. Moræneplateau. 2. Smeltevandsdal. 3. Terrasse-flade, rest af tidligere dalbund. 4. Nuværende dalbund nedskåret i terrassen. 5. Erosionskløfter. a. Terrasse med dødispræg. b. Sø i dødishul. c. Moselavning i forladt flodleje. d. Aktuel Gudenå-dal. A. Moræne. B. Smeltevandssand.

Gudenådalen mellem Vestbirk og Mossø. Efter Axel Schou.

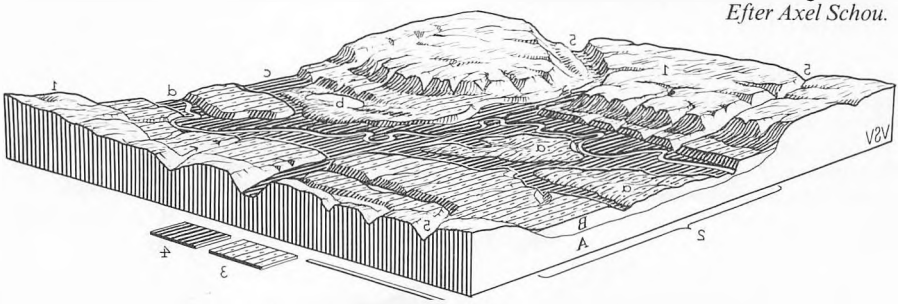

Foran det østjyske isfremstød fandt smeltevandet afløb gennem de frilagte, men stadig dødisfyldte tunneldale, men hvor dette ikke var muligt, skabte vandet selv nye dale langs isranden – smeltevandsdale. Ry Møllesø's dal er dannet på denne måde. Smeltevandets enorme last af sand aflejredes i dalbunden som store sandsletter.

Efter isens afsmeltning fandt nedbøren afløb til havet gennem de eksisterende tunnel- og smeltevandsdale. Gudenåen skar sig yderligere ned i dalbundens sandflade, og derfor fremstår istidens dalstrøg i dag som næsten plane sandterrasser på begge sider af den nedskårne Gudenå.

Som ovenfor ca. 1912. Stationsbyen har i den forløbne tid bredt sig på smeltevandsterrassen.

Terrasserne består hovedsageligt af sand, og tidligere havde lyngheden særlig stor udbredelse på disse sandflader. I de senere år er de delvis blevet tilplantet med nåletræer, men også Ry Stationsby er anlagt på en tidligere lyngdækket smeltevandsterrasse. Efterladt dødis i dalbunden blev begravet af smeltevandet og skabte ved sin afsmeltning de mange større og mindre søer, der idag kendetegner Søhøjlandets tunneldale. Disse søer er ofte meget dybe, som f.eks. Juulsø, Knudsø, Vessø, Salten Langsø og Mossø. Gudensø og Ry Møllesø – i smeltevandsdalen – er derimod lavvandede. Ry Møllesøs udstrækning skyldes en opstemning ved Ry Mølle.

Hovedparten af områdets søer forbindes af Gudenåen og dens mange tilløb.

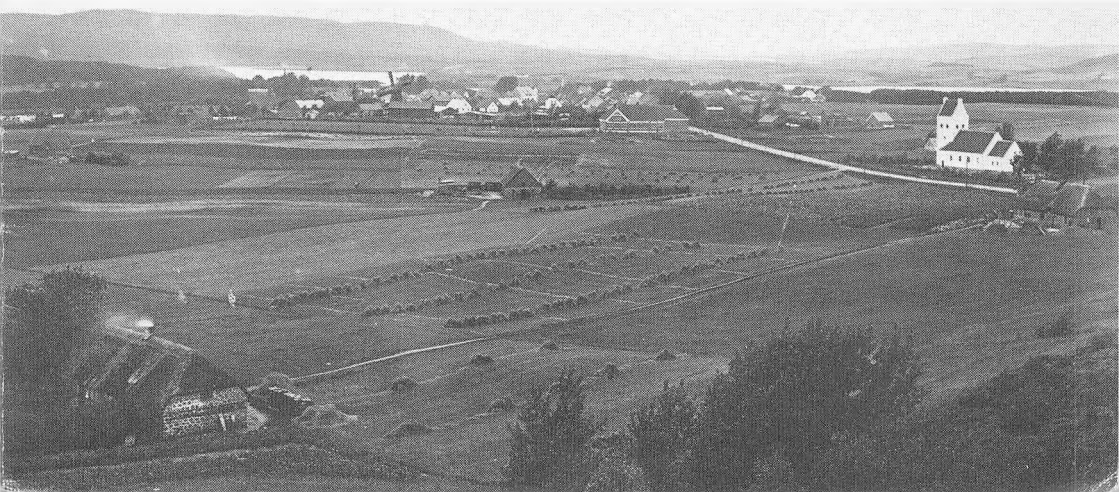

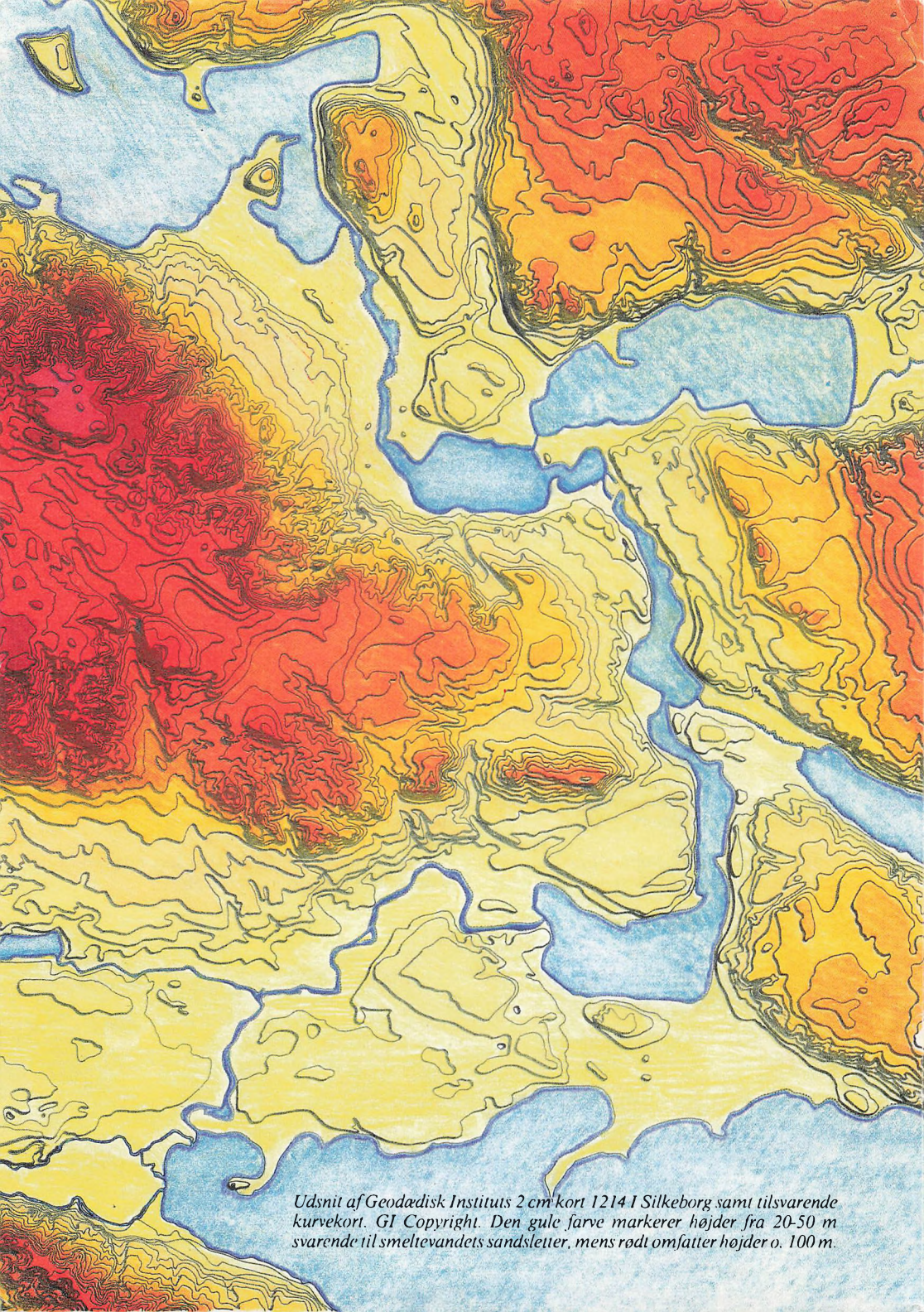

Udsnit af Geodætisk Instituts 2 cm kort 1214 I Silkeborg samt tilsvarende kurvekort. GI Copyright. Den gule farve markerer højder fra 20-50 m svarende til smeltevandets sandsletter, mens rødt omfatter højder o. 100 m.

Udsnit af Geodæt. Instituts 2 cm kort 1214 I Silkeborg. GI copyright.

Gudenåen ved »Holmen«.

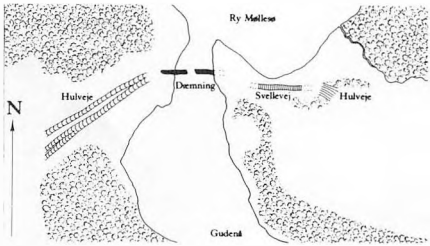

Skitse over placeringen af »broen ved Holmen«. Stedet kan genfindes på flyfotoene side 12 og 13.

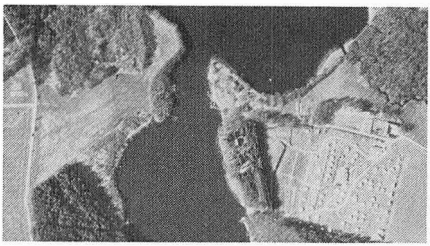

Udsnit af Geodædisk Instituts flyfoto over området ved »Holmen«.

Færdselsveje

Færdslen i landskabet er bestemt af terrænforholdene. I dag kan vi ved teknikkens hjælp ændre terrænnet ved afgravning, dæmninger eller broer. Nye vejforbindelser – tilpasset nutidens transportmidler – har afløst ældre veje, men landskabet bærer mange steder spor af fortidens færdsel, og de gamle vejforløb har ofte en historie at fortælle.

Selvom moser og enge, vandløb og søer, skove og skrænter vanskeliggjorde færdslen, har egnen været beboet og befærdet langt tilbage i oldtiden.

Oldtiden.

De første mennesker indvandrede sandsynligvis i et skovklædt »søhøjland« langs søer og åer. Bopladser fra stenalderens jægere og fiskere kendes i stort tal langs Gudenåen. Fund fra denne »Gudenå-kultur« er udstillet på Gudenå-museet, der ligger syd for Salten Å.

Om bondestenalderens og bronzealderens mere bofaste landbrugs-kulturer vidner gravhøjene, som nogle steder markerer datidens færdselsruter. Gravhøjene ligger især i bakkelandet, hvor de kan ses vidt omkring.

»Livsnerven« i området var Gudenåen og søerne, men siden jernalder og vikingetid, har der også eksisteret et vejnet mellem landsbyerne. Vejene ledte færdslen over vandløbene ved vadesteder eller broer, og man kom op i bakkelandet gennem større kløfter, hvor hulveje ofte stadig kan findes.

Middelalder.

Arkæologiske undersøgelser har påvist to bro-anlæg over Gudenåen fra den tidligste middelalder. Hulveje i dalskrænterne øst og vest for broforbindelsen ved Holmen samt gamle vejforløb i bakkelandet vidner om en forbindelse mellem Siim og Gl. Rye. Efter Ry Mølles grundlæggelse i middelalderen blev færdslen mellem Gl. Rye og Siim omlagt til at krydse Gudenåen ved Ry Mølle. I forbindelse med stemmeværket blev der bygget en bro, hvor man helt op til 1872 måtte betale bropenge. Flere breve fra kongen pålægger møllens fæstere at istandsætte broen.

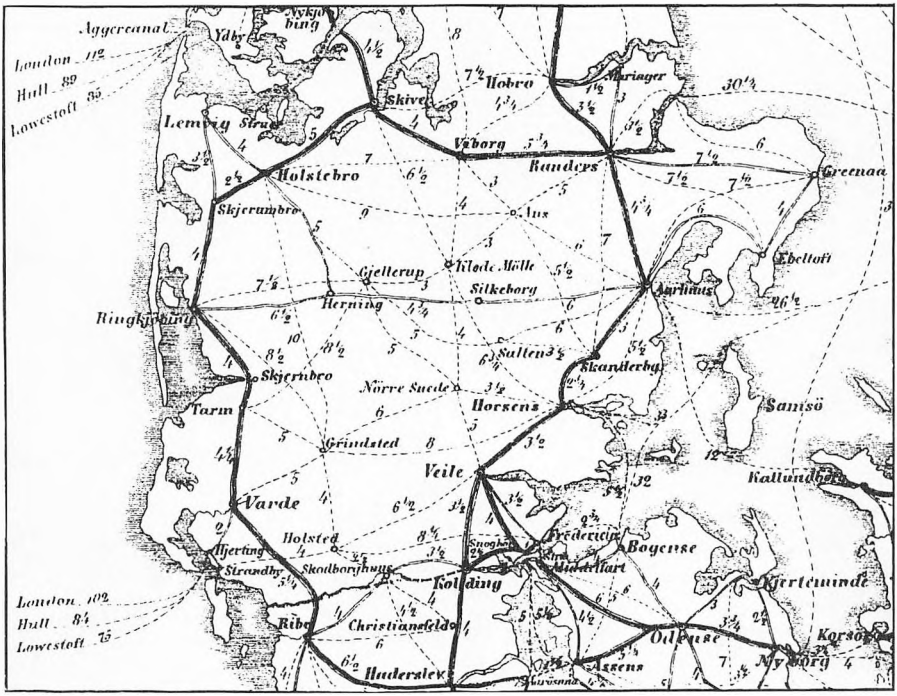

Midtjyske »hoved«-veje omkring år 1850. Den eneste vej gennem det midtjyske hedeland, er den nyanlagte vej over Silkeborg og Herning.

Videnskabernes Selskabs kort side 2 viser mange af middelalderens vejforbindelser, selvom kortet kun er 200 år gammelt. Blandt andet ses en landevej fra Skanderborg over Siim, Tulstrup og Tørring. Vejen genfindes i dele af det eksisterende vejnet. Nordøst for Gl. Rye – ved vejen til Ry Mølle – lå et tingsted for Rye Birketing. Da denne vej blev omlagt i dette århundrede, nedlagdes det gamle vejforløb delvist, men det anes endnu i markerne som en svag, lysere forhøjning.

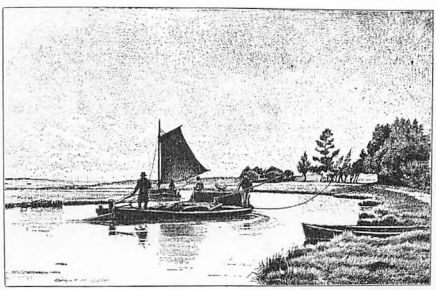

Heste måtte trække pramme op ad Gudenåen. Nedad sattes sejl til. Tegn.: Hans Smidth.

Den, som for 200 år siden med kongelig postvogn begav sig fra Århus til Ringkøbing, måtte tilbagelægge omkring 150 kilometer over Viborg, idet den gamle tværvej over Rye, Salten og Gjelleruplund ved Herning – som var 30 kilometer kortere – kun brugtes »ved egen befordring«. Måske har netop dette gamle vejforløb haft betydning for egnens opblomstring i middelalderen.

Foruden broanlæggene ved Holmen og Ry Mølle er der pejlet flere stenbestrøede vadesteder samt rester af dæmninger og broanlæg over Gudenåen. Deres placering tyder på, at den centrale kongemagt lagde vægt på gode adgangsforhold til området – sandsynligvis ud fra militærstrategiske overvejelser. Desuden har helligkilder ved Gl. Rye, Øm Kloster samt Gl. Rye's status som markedsby gjort egnen til et meget besøgt område.

Ry Stationsby set fra syd. I forgrunden Gudensøen efterfulgt af »Holmen« og Ry Møllesø. Knudsø anes bag stationsbyen.

Den gamle træbro ved Ry Mølle. Træbroen blev i 1890 erstattet af en betonbro, hvilket netop er ved at ske, da dette fotografi blev taget.

Nyere trafik-forbindelser.

Landbrugets udvikling i 1800-tallet øgede behovet for bedre transport af landbrugsprodukter til nye og fjerne markeder. Loven om en jernbane fra Skanderborg til Silkeborg blev vedtaget i 1868, og i 1871 åbnedes strækningen. Der blev bl.a. anlagt stationer på Siim mark (Ry Station), i Alling og i Laven. Banen fulgte dalenes sand-terrasser, hvorved bratte stigninger og fald blev undgået.

Stationsbyerne blev vigtige led mellem landsbyer og købstæder. Derfor forbedredes vejene til disse, hvilket yderligere satte skub i byudviklingen. I 1890 opførtes en ny betonbro ved Ry Mølle, og vejene til Skanderborg, Gl. Rye og mod nord til Randers blev udvidet og forbedret med henblik på biltrafik. Fra Gl. Rye gik fra gammel tid en landevej sydpå mod Horsens. Hvor denne vej krydser Salten Å, er den gamle smalle bro – Rye Bro – bevaret ved siden af den moderne betonbro.

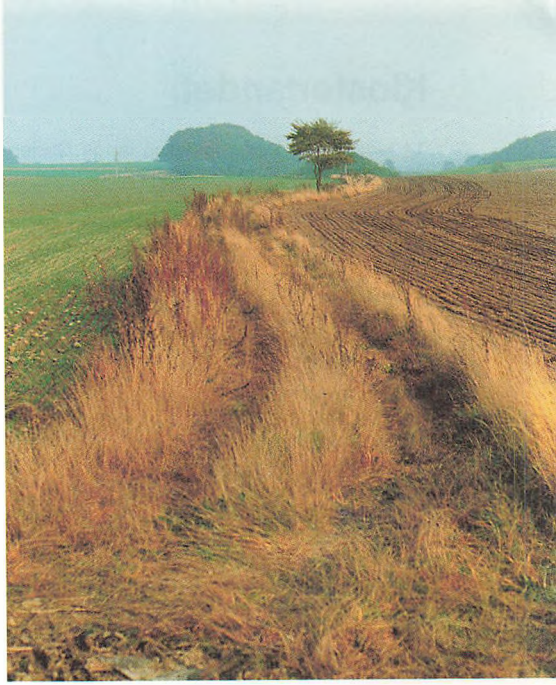

Rester af den gamle vej mellem Siim og Gl. Rye, som krydsede Gudenåen ved »Holmen«, ses endnu.

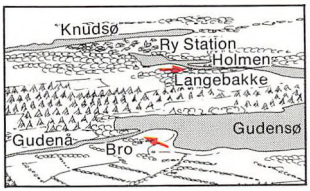

Udsigt mod Ry Stationsby fra sydvest. I forgrunden Gudenåen, som løber ind i Gudensøen.

Klosterlandet.

14 klostre lå i middelalderen langs Gudenåen, som gav gode transportmuligheder og var rig på fisk.

Oversigtskortet side 8 viser beliggenheden af 2 af de 14 klosteranlæg: Øm Kloster og Voer Kloster.

Øm Kloster inden reformationen.

Cisterciensermunke grundlagde Øm Kloster i 1172 efter flere forsøg på at finde et egnet sted. Klostrets tidligste historie er beskrevet af munkene selv i »klosterkrøniken« fra 1200tallet. I krøniken berettes bl.a. om opdagelsen af det sted, hvor klostret blev opført:

»(de) kom så til en grund, som hedder Øm, omgivet til alle sider af vand og moser, og fandt der nærved skoven mellem to søer, Gudensø og Mossø, et sted, der var tæt overgroet med mange buske, og som tyktes dem at egne sig vel, hvis der blot ikke havde manglet vand til klostrets brug og nytte.

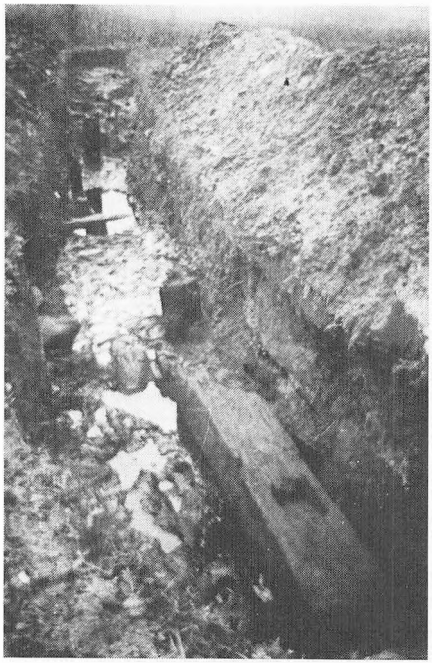

Ved en udgravning i 1920'erne fandt C. M. Smidt Øm møllens stemmeværk i Vestre klosterkanal, siden dateret til midten af 1200-tallet.

Udsnit af Geodædisk Instituts 2 cm kort 1214 I Silkeborg. GI Copyright. Klostrene var meget bevidst placeret i forhold til landskabets »herligheder« (skov, åer, søer m.m.).

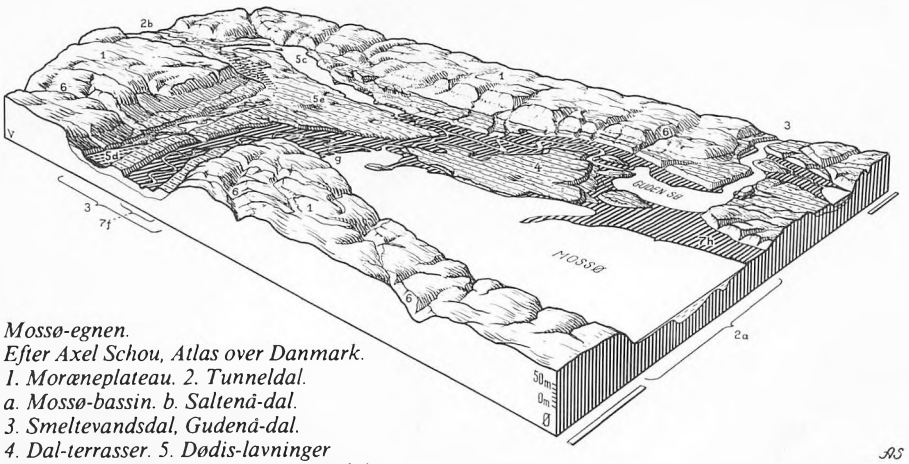

Mossø-egnen.
Efter Axel Schou, Atlas over Danmark.
1. Moræneplateau. 2. Tunneldal.
a. Mossø-bassin. b. Saltenå-dal.
3. Smeltevandsdal, Gudenå-dal.
4. Dal-terrasser. 5. Dødis-lavninger
6. Erosions-kløfter. 7. Nuv. Gudenå-dal.

En kunstfærdig munk, hr. Martin, målte da med et blylod vandstanden i begge søer og højden af det land, der skulle gennemgraves mellem dem, og derved fandt de, at vandstanden i den søndre sø var en alen højere end i den nørre ...«

Der er ved arkæologiske undersøgelser fundet 3 kanaler mellem de to søer tæt op ad kloster-ruinen.

Klostret blev Gudenå-landets største, med ca. 250 tilhørende landejendomme – de fleste i umiddelbar nærhed. Det er sandsynligt, at samtlige ejendomme i Rye og Dover sogne tilhørte klostret fra dets tidligste dage.

Samlingen af ejendomme under klostret muliggjorde opnåelsen af en særlig retsstilling, og Rye Birketing blev oprettet i 1400-tallet som en selvstændig retskreds indenfor Vrads Herred. Der indrettedes et tingsted lidt nordøst for Gl. Rye. Inden for Hjelmslev Herreds grænser oprettedes Dover birk under Øm Kloster i 1490.

Voer Kloster inden reformationen.

Benediktinermunke oprettede Voer Kloster omkring 1160. Ligesom Øm, fik også Voer Kloster store besiddelser i klostrets omegn. Allerede fra 1353 nævner skriftlige kilder Voer Birketing.

Munkene på Voer Kloster udnyttede også landskabets muligheder, idet de regulerede selve Gudenåen og skabte et mindre vandfald til udnyttelse af vandkraften. Inden Gudenåens udløb i Mossø anlagde de v.h.a. diger et nyt åløb langs tunneldalens sydside. Det gav et øget fald til møllehjulet inden udløbet i Mossø.

Efter reformationen.

Danmarkshistoriens største ekspropriation fandt sted ved reformationen i 1536, da kongen overtog den katolske kirkes besiddelser, og Gudenå-klostrenes ejendomme blev krongods.

Voer Klosters besiddelser blev fra 1542 bort-forlenet og munkene overflyttet til Øm Kloster i 1552. Klosterbygningerne blev nedrevet i 1568.

Øm Kloster bestod indtil 1560 – styret af abbeder. Et forsøg på at indrette et kongeligt jagtslot – heraf navnet Emborg – blev ikke til noget, og klosterbygningerne blev nedrevet i 1561. Materialerne blev bl.a. anvendt ved ombygning af Skanderbog Slot.

Efter svenskekrigenes dårlige erfaringer med lejetropper i 1600-tallet besluttede kongen at etablere en rytterhær. Skanderborg Slot blev udgangspunkt for et rytterdistrikt i det midt- og østjyske område. Indenfor rytterdistriktet blev det pålagt kongens fæstebønder at »underholde« rytterne.

Rytterdistrikterne blev nedlagt i 1760'erne, og i 1767 afholdtes en »rytter-auktion« på Skanderborg Slot, hvor distriktets ejendomme blev solgt. Derved kom det gamle klostergods på private hænder – få årtier inden udskiftningen.

Øm Klosters ruiner er restaureret, og klostrets historie formidles fra et lille kloster-museum.

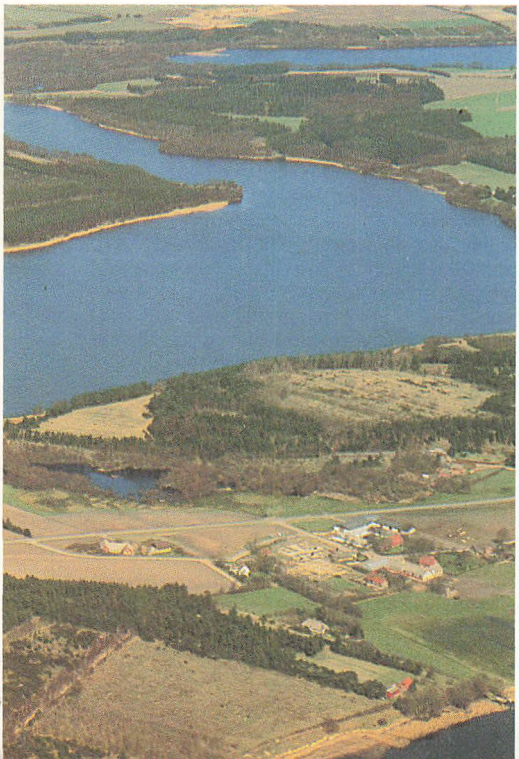

Landsbyen Emborg og Øm Klosters ruiner ligger på bunden af smeltevandsdalen mellem Gudensøen og Mossø.

Ved Klostermølle løber vandet endnu gennem gamle turbinehuse. Oprindeligt var det munkene på Voer Kloster som flyttede Gudenåen.

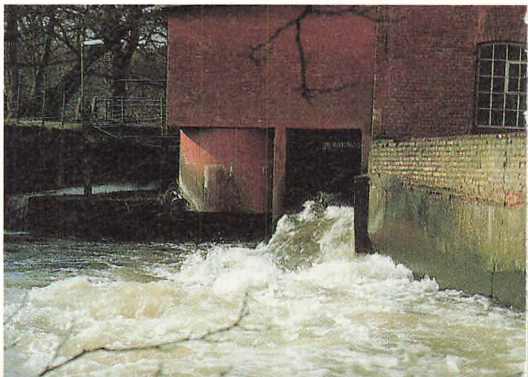

Klostermølle.

Voer Klostermølle var efter reformationen beboet af fæstere under kongen. Møllen kom senere i privat eje, og der blev sidst i 1800tallet indrettet et træsliberi og en papfabrik. Drivkraft var vandfaldet fra munkenes regulering af Gudenåen – blot med den forandring, at vandet nu drev turbiner. Pappet blev sejlet til Alken ved Mossøs øst-ende, hvorfra det fortsatte med jernbane. Idag vidner turbinehuse og en vældig tørrelade om denne industri-produktion på den gamle klostergrund.

Kloster Mølle blev i 1975 opkøbt af Miljøministeriet.

Voer og Øm Klostre idag.

Voer klosters rester er sporadisk udgravet, og en oversigtstavle ved Klostermølle viser fundamenternes beliggenhed.

Øm Klosters ruiner er udgravet og har givet megen viden om kloster-epoken. Ruinerne er søgt bevaret for eftertiden, og der er indrettet et mindre museum. Nye udgravninger har påvist beliggenheden af klostrets hospital.

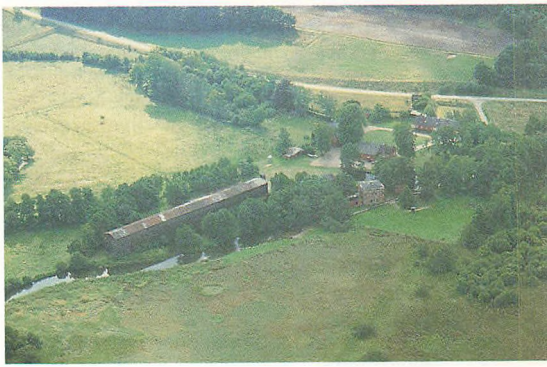

Den store tørrelade for papmasse.

Gudenåens gamle løb, Dødeå, gennem Klosterkær.

Gammel Rye.

Ejerlauget Rye by (Gl. Rye) støder mod vest, nord og nord-øst op til ejerlaugene Rye Sønderskov, Rye Nørreskov og Rye Mølle, der alle næsten udelukkende består af furede dalskrænter, som fra gammel tid har været skovdækket.

Skovenes tilstedeværelse fremgår også af navnet »Rye«, der kendes på tryk tilbage til 1401 i formen »Rydhæ«, der på oldnordisk betyder »et åbent træløst sted i skoven«.

Gl. Rye's alder kendes ikke, men der er utvivlsomt tale om en meget gammel by, som tidligt opnåede status som et vigtigt marked. Måske opstod markederne allerede i hedensk tid i forbindelse med valfart til de hellige kilder, hvoraf nogle stadig findes.

Munkene, der oprettede Øm Kloster, ejede sandsynligvis samtlige gårde og huse i Gl. Rye fra kloster-tidens begyndelse. Måske grundlagde de bevidst klostret i nærheden af markedet, og klostrets beliggenhed har yderligere styrket Gl. Ryes betydning som handelsby.

I midten af 1400-tallet opførtes en kolossal kirke med korsarme til afløsning af en mindre kampestenskirke, der igen tidligere havde afløst en trækirke. Kirkebyggeriet og oprettelsen af Rye birketing viser byens betydning.

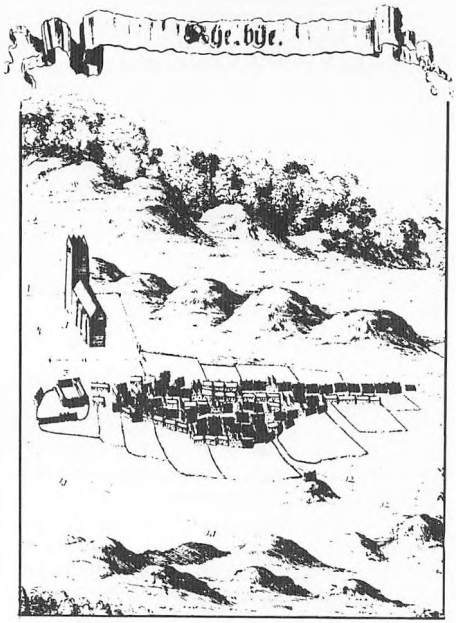

Rye by efter Resens Atlas (ca. 1680). Kirketårnet står endnu, men korsarmene er nedrevet.

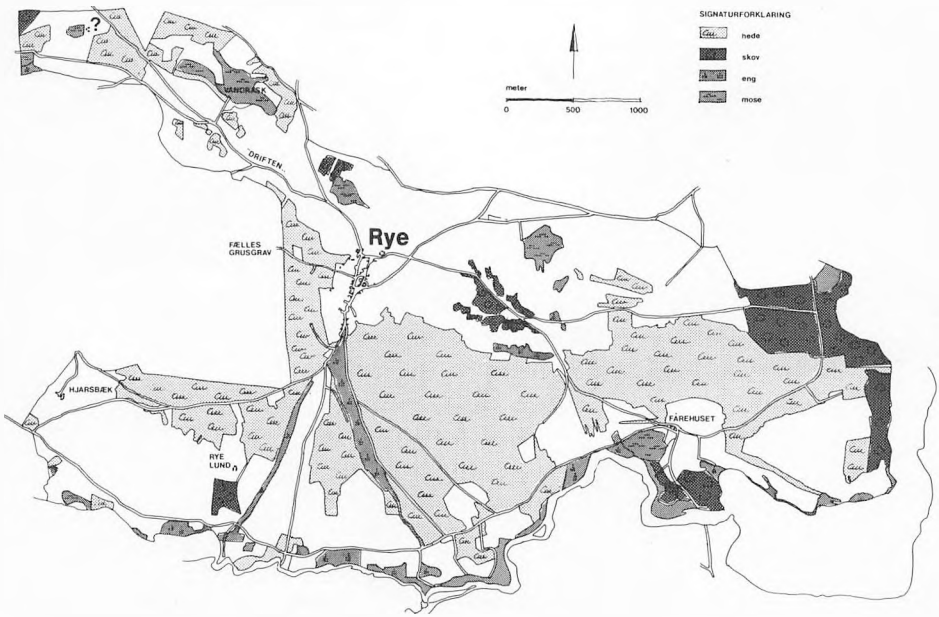

Ejerlauget Rye by ved udskiftningen i 1791 efter originalkort nr. 1 og sognekort over Rye sogn. De på kortet angivne gårde lå allerede før udskiftningen uden for byen.

Gl. Rye set fra syd mod kirken (Hans Smidt, årstal ukendt).

I 1536 indgår Gl. Rye i en fortegnelse over købstæder, men købstadsprivilegier er ikke kendte.

Byen mistede en stor del af sin betydning ved Øm Klosters nedlæggelse efter reformationen. Ved skæbnens ironi var det netop ved kirken i Gl. Rye, at adelen i 1534 tvang gejstligheden til at acceptere den første lutheranske konge i Danmark – Christian den III.

Gårdene og husene i Gl. Rye blev krongods efter reformationen. Af en jordebog fra 1554 over ejendomme under Øm Kloster fremgår, at der var 16 fæstebønder og 32 husmænd i Gl. Rye. Af husmændenes tilnavne ses, at de også var beskæftiget ved håndværk, bl.a. skrædder, tømrer og skomager, hvilket antyder købstadsrettigheder.

Fra 1500-tallets sidste halvdel gik det ned ad bakke for Gl. Rye. Af flere kongebreve fremgår, at byens indbyggere fik skattelettelser for at klare tilværelsen. Først ved landboreformerne sidst i 1700-tallet lykkedes det atter – som overalt i landet – at sætte gang i udviklingen.

Marked i Gl. Rye.

Evald Tang Kristensen har optegnet følgende fra Ellen Marie Kirstine Rasmussen:

»Rye Marked varede i tre dage. Uldhandlerne kom vesterfra og købte hele læs tov, og sønder fra kom de med vejmel, øster fra med lærred; de havde store ruller lærred lige så store som sengen er vid. Der var også knippelshandlere. Oplagspladsen var altid i den trekantede gård, og der foregik en stor handel. Den gård var bygget trekantet og er nu udflyttet siden byen brændte og kaldes Rye Gård. Der var også et stort mjødblænderi her i byen.«

Og fra Sine Nielsen, der boede i Rye Gård er bl.a. optegnet følgende:

»De gamle og store Rye Markeder omkring 1. maj og 1. november har spillet en stor rolle i fædrenes liv... I den ældste tid varede markedet i 8 dage, siden hen i 3 dage til det helt ophørte... Enkelte gårde og huse havde lov til at holde beværtning, men i de fleste tilfælde var der gratis servering rundt om i hjemmene... Købmændene fra de fleste købstæder havde deres telte på torvet, stillede i rækker som små gader, hvor det myldrede med købelystne markedsgæster. I Storegade var der især om efteråret lange rækker af vogne med grønsager. Nedenfor stod pottemagerne. Lotteri og gøgl manglede det heller ikke på. Karrusellen og fæmarkedet var på Skolebakken i Storesand, hvor der ligeledes var udskænkning i stor stil, når en handel var afsluttet, og der skulle drikkes lidkøb. Købmændene var indkvarteret rundt om i gårdene, hvor de både spiste og sov.«

Den nordlige ende af Gl. Rye. Bag kirken ses gårdene Slotsgården, Kongsgården og Jægergården, og til højre for kirken ligger Præstegården.

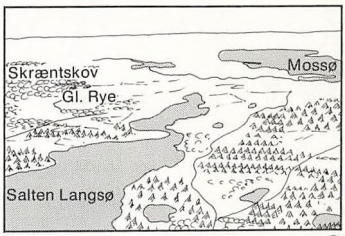

Gl. Rye set fra syd. Billedet viser den ældste bydel svarende til kortet fra 1791 (side 22).

Kroen fra 1872 afløste den gamle kro, som idag hører til skolen.

Kirken i Gl. Rye set fra Kongsgården.

Spor af fortiden.

Gl. Ryes middelalder-historie ses endnu tydeligt i bybilledet, selvom flere gårde efter udskiftningen flyttede ud i det åbne land. Særligt i byens nordlige del – omkring kirken – er bystrukturen bevaret. Foruden præstegården findes her gårdene med de historiske navne Kongsgård, Slotsgård og Jægergård, og der findes flere velbevarede gamle bindingsværkshuse.

Kirken består idag kun af en mindre del af kirken fra 1400-tallet. Korsarmene blev nedrevet i 1636, og i 1699 fulgte nedrivningen af tårnet og kirkens østlige del. Det nuværende tårn er opført i 1912 på det oprindelige tårns plads – adskilt fra selve kirken. Korsarmenes placering er idag markeret ved græsdiger, der sammen med det nye tårn giver et indtryk af middelalderens kirkebygning.

I de lyngklædte bakker øst for Gl. Rye stod birketingets galge på Galgebakken. Stednavnene Jammerdal, Stejlehøj og Kophøj (Kopfhøj) sydvest for byen vidner også om middelalderens afstraffelsesmetoder.

Kroen, der ligger på Torvets nordside, er opført i 1872. Tidligere lå kroen i Krogårdens stuehus vest for torvet, hvor den moderne skole ligger idag.

Gl. Rye idag.

Andelsbevægelsen satte sine spor i Gl. Rye, ved anlæg af Brugsforening og mejeri, men det var svært at konkurrere med stationsbyen, der i 1871 blev grundlagt øst for Ry Mølle. Derfor har Gl. Rye udviklet sig langsomt.

I 1960'erne dannedes Ry kommune ved sammenlægning af flere sognekommuner – heriblandt Rye og Dover. Stationsbyen blev kommunens naturlige centrum, og her opførtes rådhuset.

I kommuneplanlægningen er Gl. Rye udlagt som byzoneby med bolig-, erhvervs- og centerområder.

Området ved Salten Langsø. Gl. Rye anes i skovene nord for søens øst-ende.

Gammel Rye's vækst gennem 200 år.

hede
skov
eng

1791

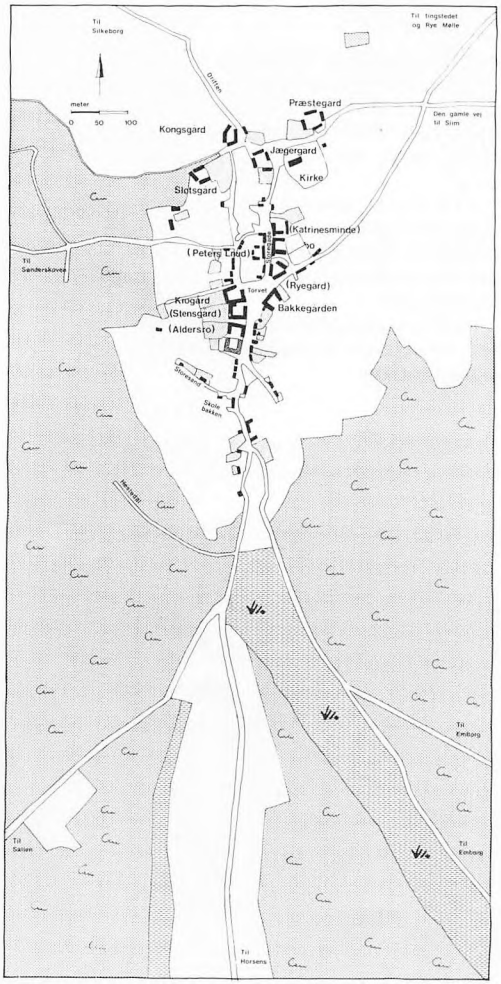

Bebyggelsen i Gl. Rye 1791 efter Originalkort nr. 1 og Originalkort nr. 2, Matrikelarkivet.

1876

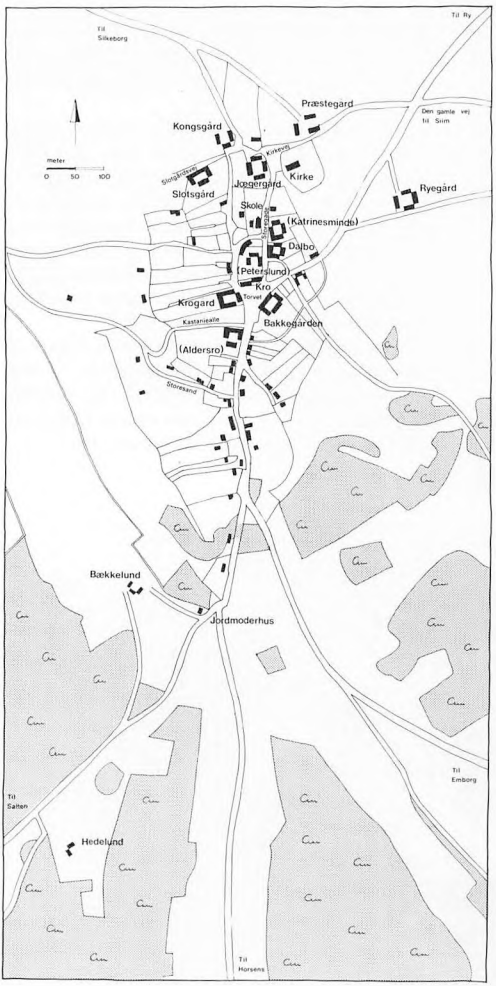

Gl. Rye 1876 fra Generalstabens Målebordsblad.

Ved at sammenligne Videnskabernes Selskabs Kort side 3 og kortene side 8-9 med dette opslags 4 kort ser man, at det gamle vejforløb sydfra benytter en stor indskæring i Ry Sønderskovs skrænt til at bane sig vej op mod højlandet, for herfra at lægge kursen østpå mod Ry Mølle.

Gl. Ryes ældste del omkring Slotsgård, Kongsgård og kirken ligger ikke nede i selve kløften, men nærmere på en lille afsats i 90 meter ved foden af det nord for liggende Skovsbjerg (123 m). Måske har denne landsbykerne været en forteby betinget af et lettilgængeligt grundvand eller kildevæld.

Gammel Rye's vækst gennem 200 år.

hede
skov
o. 80m

1935

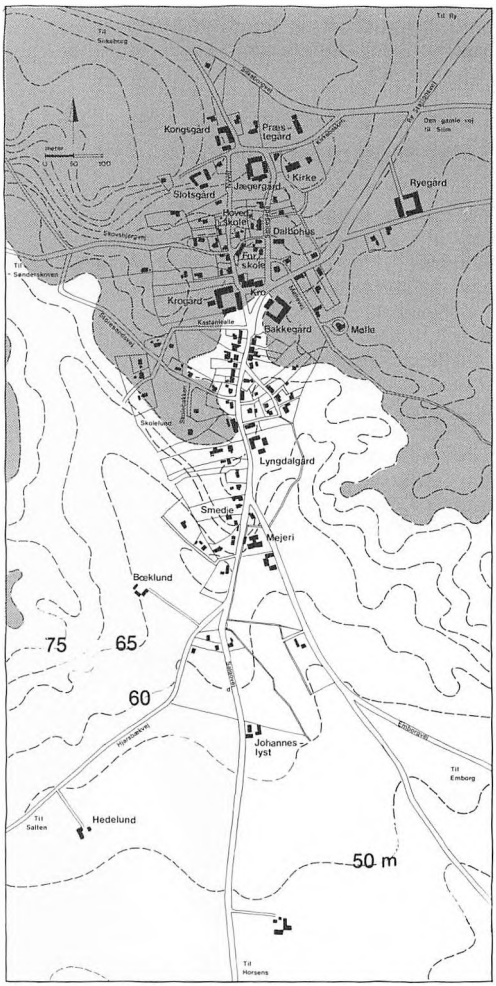

Gl. Rye 1935 efter sognekommunens bykort, egnsarkivet. Grået over 80 m.

1980

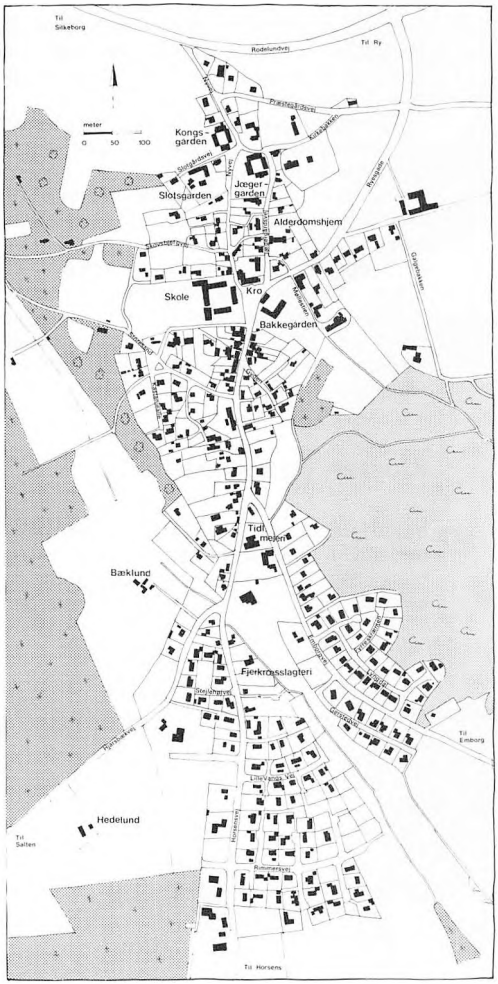

Bebyggelsen i Gl. Rye 1980 efter Ry Kommunes kort, teknisk forvaltning.

Flere af kildevældene ved Gl. Rye blev kendt som hellige kilder, hvor valfarten styrkede Gl. Ryes position som markedsby og senere også som Øm Klosters verdslige by. Gårde og huse har siden bredt sig sydpå langs »hovedgaden«. Mejerialderen giver yderligere vækst.

I efterkrigsårene breder villakvarterene sig mod syd og sydøst – begrænset af bakkerne mod vest og de fredede lyngbakker mod øst. Mod vest har skoven afløst heden.

Siim ejerlaug.

I 1338 overtager Øm Kloster en gård i »Seen« - den ældst kendte form af landsby-navnet Siim. Navneforskerne mener, bynavnet kan komme af »Si« eller »Sæ«, der betyder henholdsvis »fugtig lavning« eller »sø«. Siim ligger netop syd for et større moseområde i en lavning kaldet Gonggen, hvor den oprindelige sø er groet til.

Siim ejerlaug stiger fra Ry Møllesø trinvis op mod højlandet. Fra søen fører å-skrænten først op til smeltevandets brede sandterrasse 10-20 meter over søen, hvorefter en skråning fører op til en ny afsats, hvor landsbyen Siim ligger 35-40 meter over søen. Videre mod øst stiger højlandet op til over 80 meter over søen, over 100 meter over havet.

Fund af jernalderhuse vest for Gonggen tyder på, at Siim er en meget gammel landsby. Der er desuden gjort fund af våbengrave.

Kloster- og krongods.

Ifølge jordebogen fra 1554 over ejendomme under Øm Kloster var samtlige gårde og huse i Siim i klostrets besiddelse. I 1554 var der 9 fæstere, bosat på 7 gårde – d.v.s., der lå to tvilinggårde i landsbyen. Desuden omtales »Symgaardts Mølle«, som menes at være identisk med Rye Mølle, der på skrift nævnes i 1578. Efter reformationen var gårde og huse i Siim samt Rye Mølle krongods og indgik senere i det Skanderborgske Rytterdistrikt.

Selveje og udskiftning.

Ved rytterauktionen i 1767 blev Rye Mølle købt af møllens fæster. Og ejendommene i Siim blev – efter en række mellemhandler – også købt af fæsterne.

Selvejet ledte hurtigt til udskiftningen, som blev foretaget i 1783. Fra det velbevarede udskiftningskort er det muligt at rekonstruere et kort over arealanvendelsen under landsbyfællesskabet.

Landbrugs-arealerne lå i bakkelandet rundt om landsbyen og Gonggen, mens heden bredte sig på dalskrænterne mod nord, vest og syd, samt på smeltevandsdalens terrasse mod vest. Rye Mølle – der ligger udenfor ejerlauget Siim i Rye sogn vest for Gudenåen - havde fra gammel tid en »Mølletoft« på terrassen øst for Gudenåen. Mølletoften,

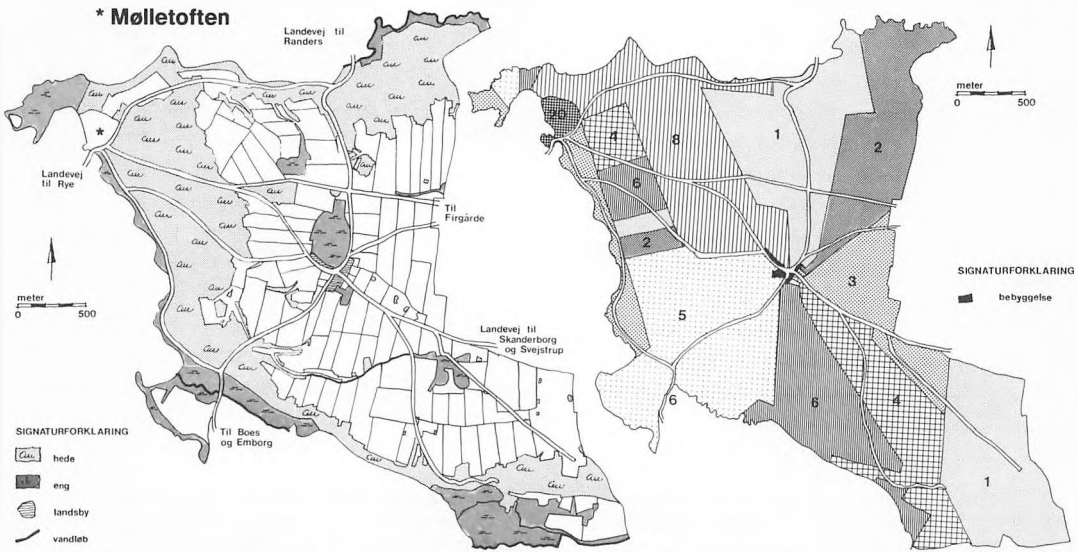

Ejerlauget Siim før udskiftningen i 1783. Markinddelingen viser grupper af agre, kaldet fald.

Ejendomsforholdene i ejerlauget Siim efter udskiftningen af landsbyjorden i 1783. Jvf. s. 25.

matr. 20 på udskiftningskortet side 24, har i nyere tid fået betydning for byudviklingen i Ry.

Fra udskiftningen til idag.

I landbrugserhvervet kom efter udskiftningen en opblomstring, som krævede bedre transportmuligheder. Jernbanen fra Skanderborg til Silkeborg fik en station på Siim Mark umiddelbart syd for Mølletoften. Stationen gav anledning til en markant byudvikling, der idag er planlagt til at brede sig rundt om resterne af den gamle landsby Siim. Moseområdet Gonggen tænkes indrettet som rekreativt område.

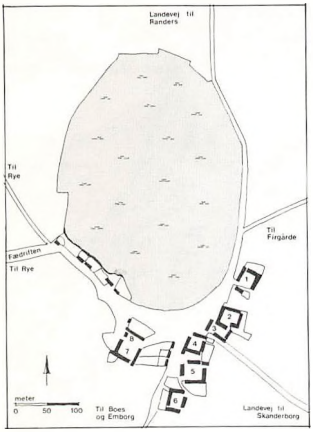

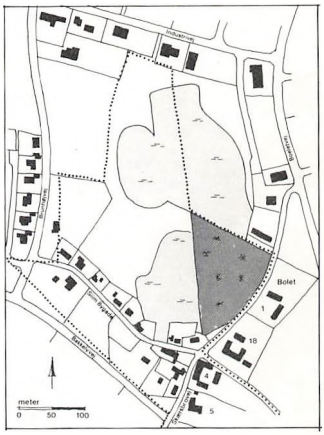

Til venstre landsbyen Siim i 1783. Gonggen breder sig som et stort moseområde mod nord. Til højre det samme område i 1985.

SIGNATURFORKLARING
eng
skov
bebyggelse
byzonegrænse

I forgrunden Siim og Gonggen oppe på den øvre terrasse, mens de nye kvarterer breder sig over smeltevandets sandslette i baggrunden.

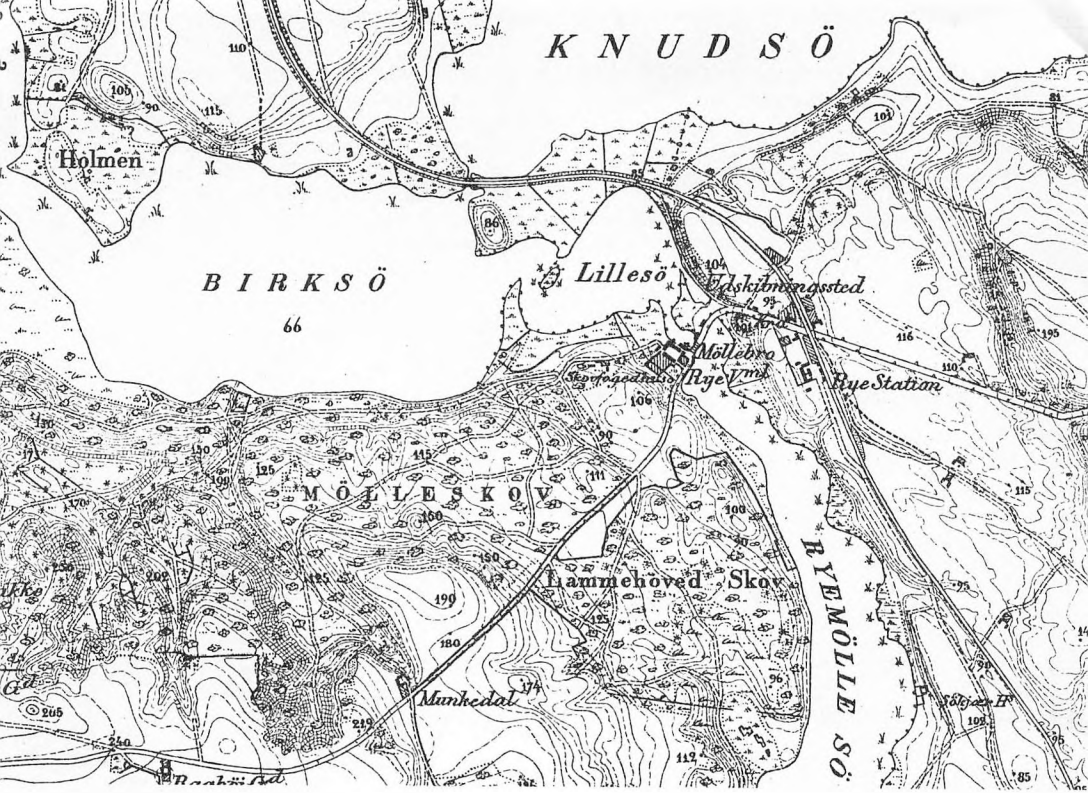

Reliefkort over området øst for Ry Møllesø. Stationsbyen breder sig idag op over de to terrasser i henholdsvis 35 m. og 55 m. GI Copyright.

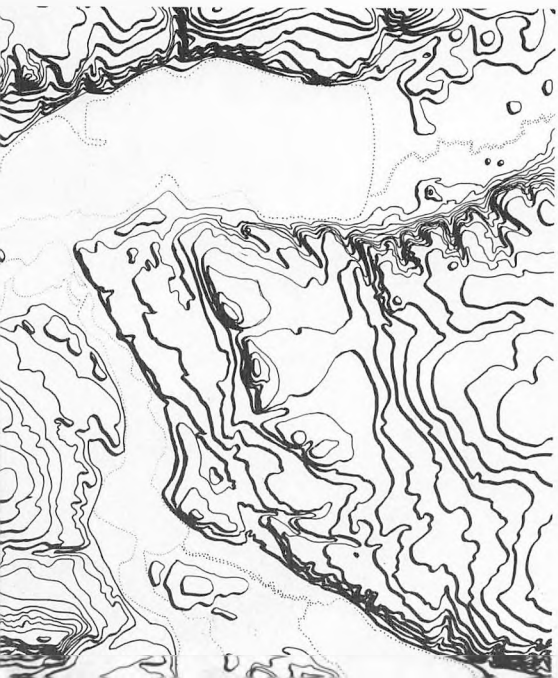

Ejerlauget Siim i 1980. Kommunecentret Ry Stationsby breder sin byzone ud som et nyt kulturlandskab, der snart har opslugt resterne af den gamle landsby Siim. Resterne af Gonggens eng ligger endnu som en hvid plet nord for Søndergård

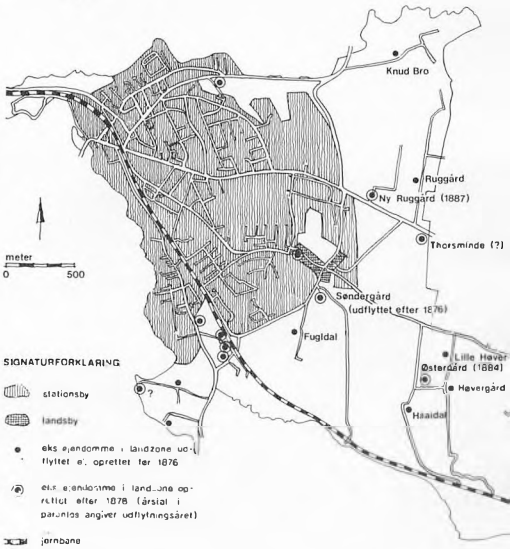

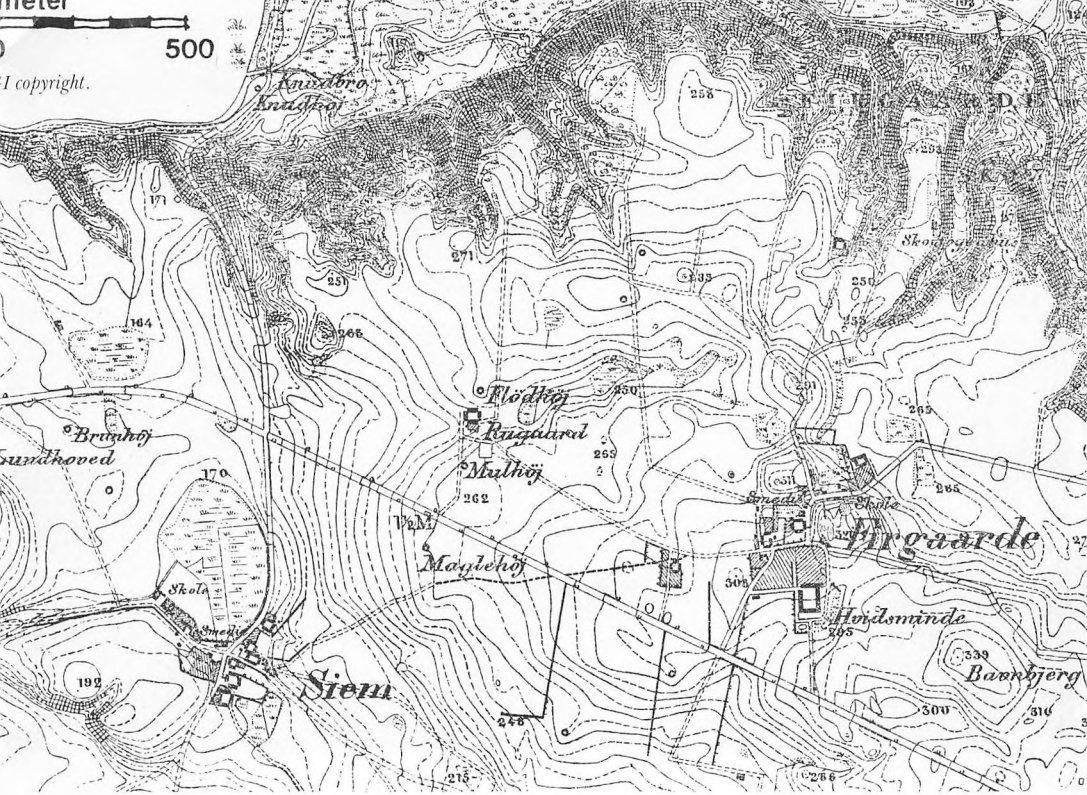

Generalstabens målebordsblad fra 1876 viser stationsbyens spæde begyndelse på smeltevandsterrassen. Husmænd havde fortrængt heden.

Skanderborgvej fra omkring 1912. Til venstre for vejen ses bl.a. Nymølle og skolen. Til højre den ny kirke fra 1909.

Stationsområdet fra øst.

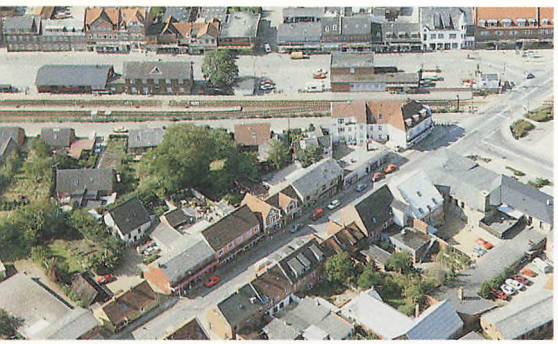

Det første turistkontor var en boghandel på Klostervej, dernæst et »2. generationshus« på Skanderborgvej og idag i selve stationen.

Ry Stationsby.

Stationen på Siim Mark fik det lidt misvisende navn Ry Station, idet den ikke ligger i Rye sogn. Da stationsbyen voksede sig større end egnens gamle hoved- og handelsby Rye, fik denne navnet Gl. Rye, og stationsbyen kaldes nu blot Ry.

Stationsbyens pionér-dage.

Stationen og gæstgiveriet, Ry Hotel, blev opført i 1870, og banen åbnet i 1871. Dermed begyndte en byudvikling på smeltevandsterrassen, hvor udflyttede husmænd fra Siim siden udskiftningen havde søgt at forvandle heden til landbrugsjord.

I dette flade landområde opstod et trafikknudepunkt, hvor banen krydsede Århus-Ringkøbing landevejen og hvor landevejen tillige krydsede fortidens hovedtrafik-åre: Gudenåen.

Bydannelsen var på ingen måde planlagt, men styret af lokale, private initiativer, af terrænet og ejendomsskellene fra udskiftningen.

Fra folketællingen i 1880 ved vi, at de ca. 70 nybyggere beskæftigede sig med træskohandel og -produktion, brændehandel, slagteri, bageri, mølleri, gæstgiveri og ølbrygning. Desuden var der en stationsforstander og brevsamler, en stationskarl, en ledvogter, en læge og en købmand. Handel, håndværk og serviceydelser var således til stede allerede i stationsbyens pionér-dage.

I 1881 opstod den første egentlige industriproduktion, da kornmølleriet på Rye Mølle blev opgivet til fordel for produktion af papirmasse. Kornmølleriet blev overtaget af vindmøllen »Nymølle«, der idag er et af byens vartegn.

◀*Stationsbyens centrale del omkring stationen (midt i billedet) set fra vest mod øst. I venstre kant ses den gl. Brugs i højre kant højskolen. Rye Mølles toft, hvor det nye bycenter er ved at opstå. I forgrunden havnepladsen, hvor turistbådene til Silkeborg og Himmelbjerget har udgangs-sted.*

Fra baneoverskæringen på Skanderborgvej 1901.

Inden århundredskiftet var der etableret privatskole, højskole, forsamlings- og gymnastikhus, teknisk skole m.m., og borgerne havde organiseret sig i Ry Håndværker og Borgerforening. Håndværker og Borgerforeningens dannelse skal antageligt ses som et modtræk til det af bønder dominerede sogneråd, der nok ikke helt havde øje for »opkomlingens« behov.

Omkring århundredskiftet var pionérdagene ovre. Byen havde vist sin levedygtighed. De små én-etages pionér-huse ses idag i kvarteret omkring stationen – f.eks. på Fredensvej og Møllevej.

Byudviklingens 2. fase.

Stationsbyen vandt støt og roligt fodfæste som egnens mest betydningsfulde bydannelse, og i år 1900 flyttedes markederne fra Gl. Rye til Ry.

Ry's borgere tvang sogneråd til at købe privatskolen og indrette en folkeskole, og fra 1909 fik borgerne kortere til kirke, da »filialkirken« blev opført øst for stationsbyen. I 1913 opremser folketællingen 840 indbyggere, hvoraf 69 var højskoleelever.

Langs Skanderborgvej, Kyhnsvej og Klostervej skød en ny »generation« af huse op. På Klostervej dog især ved ombygning af pionér-forretninger og værksteder.

2. generationshusene er typisk i to etager med forretning i stueetagen og lager/værksted i et baghus. Husene rummer idag byens butikker og centerfunktioner, men desværre har moderniseringer og opsætning af »salgsfremmende« butiksfacader sløret den oprindelige, købstadsinspirerede byggeskik – visse steder til ukendelighed og måske til skade for byens tiltrækning på fremtidens kvalitetsbevidste gæster.

Villaer skød fra århundredets begyndelse op på de attraktive udsigtsgrunde på ådalsskrænten ned mod Gudenåen – vest for stationen – og på smeltevandsdalens skrænt - ovenfor terrassen.

Ry Mølles Fabrikker A/S blev dannet i 1917, og et savværk og en imprægneringsanstalt for granstænger (telefon- og elmaster) blev placeret på den gamle mølletoft.

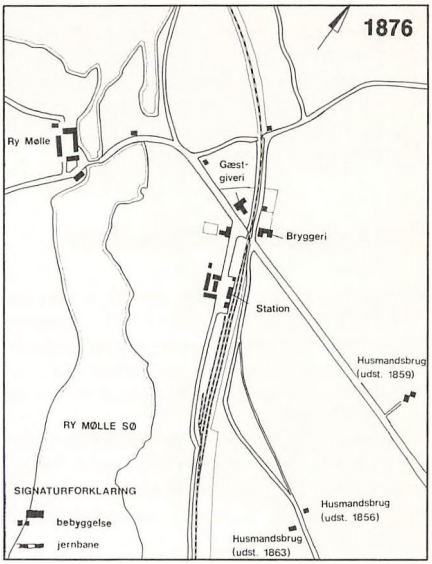

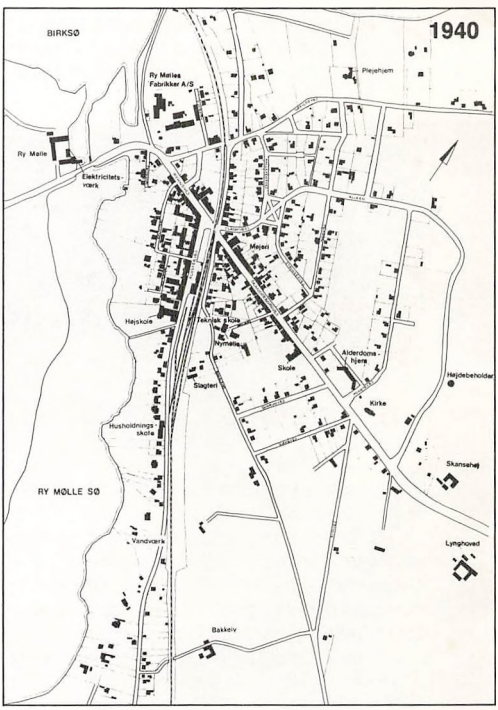

Ry Stationsby 1940, efter bykort fra Ry komm. arkiv, tekn. forvaltning. Byudviklingen er bestemt af udskiftningens skel og det gamle vejmønster.

Stationsbyen har udviklet sig »lag på lag« i østlig retning, og de enkelte bykvarterer afspejler forskellige epoker i boligbyggeriets historie.

Således er kvartererne »i rækken bag« 2. generationshusene stærkt præget af Bedre Byggeskik, der var en bevægelse for fremme af arkitektoniske og håndværksmæssige kvaliteter i byggeriet. Bedre Byggeskik-husene er røde murstenshuse med tegltag, sprossede vinduer og udnyttede loftsetager. Derpå følger bungalows og 60'erne parcelhusområder, og i byens yderkanter findes kvarterer af 70'ernes planlagte boligveje med åbent lavt byggeri og 80'ernes tætlave boliger. Ry kan også mønstre en af 80'ernes andelsboligbebyggelser omkring et fælleshus - bebyggelsen Vadestedet syd for landsbyen Siim.

Ry's byudvikling har været stærkt præget af »skævdelingen« med centret i byens vestlige udkant, hvor de trafikale problemer er blevet stedse større med byens vækst.

Byplanlægningen i 70'erne og 80'erne har søgt at løse problemerne ved anlæg af et overordnet vejnet og placering af nye bolig- og industriområder mod øst, og presset på center-området er for en tid lettet, idet den gamle mølletoft er blevet »redningsplanke«.

Mølletoften er den sidste større grund uden tæt bebyggelse i centerområdet. Erhvervsbygningerne fra Ry Mølles Fabrikker viger nu pladsen for en udvidelse af bycentret – selvom imprægneringsanstalten har givet det efterhånden kendte problem med forurenet jord.

I 1989 flyttede Brugsen fra Klostervej ind i store nye bygninger på Mølletoften.

Men hvorlænge kan centret bære den fortsatte byvækst mod øst ? Ry tiltrækker mange, der ønsker at bo i naturskønne omgivelser, men stadig i en by – endda tæt på Århus (ca. 35 km) og Silkeborg (ca. 15 km).

Det er i byplanlægningen fremtidens bolig- og erhvervsområder skal disponeres og fritids- og friluftsmæssige kvaliteter sikres.

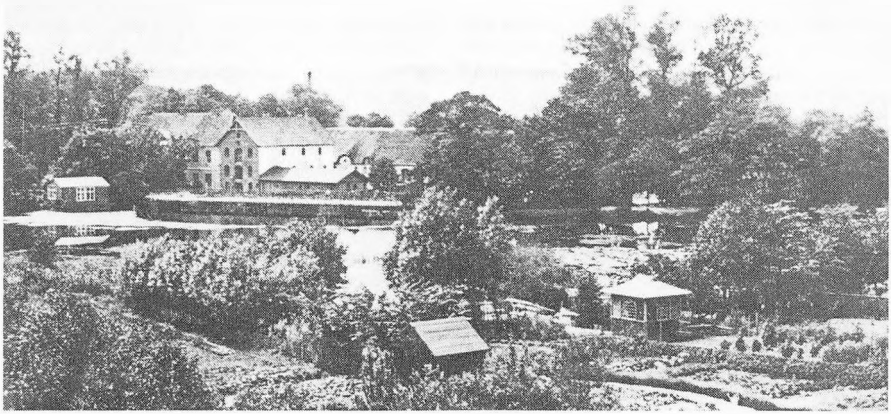

Villahaver og lysthuse ned mod Ry Møllesø i 1916. I baggrunden Ry Mølle.

Turismen på Ry-egnen.

En turist er »en rejsende«, og befolkningen i Ry-området har nydt godt af de rejsende langt tilbage i historien. Jordebogen fra 1554 over ejendomme under Øm Kloster viser, at husmænd og bønder i Gl. Rye betalte særligt store »skatter« p.g.a. supplerende indtægter ved handel og herbergsvirksomhed.

Turismen er ikke nogen ny indtægtskilde. Allerede valfarten til helligkilderne, markederne og klostrene tilførte egnen penge udefra. Siden midten af 1800-tallet fik turismen imidlertid et rekreativt sigte, hvor den tidligere havde haft religiøse, helbredsmæssige eller handelsmæssige formål.

Omkring år 1900 skrev C. C. Clausen i »Danmarks Land« om Ry-egnen:

».. denne mangfoldige blanding af Søer og Bakker, af Lyng og Bøge, og løftet over det alt sammen, som en Fane over Hæren, Himmelbjærget ..«

Denne romantiske landskabsbeskrivelse er betegnende for, hvad turisten siden midten af 1800-tallet har søgt og stadig søger på Ryegnen: Det »uberørte og oprindelige« landskab. Og nutidens turister lader sig ikke anfægte af, at der i virkeligheden er tale om et skovbrugs- og landbrugs-landskab.

BYGD, K. Andersensvej 37,
6710 Esbjerg V.
Tlf. 75 15 30 68

Himmelbjerget.

Navnet Himmelbjerget optræder første gang på tryk i et retsdokument fra 1727, men var langt senere af den lokale befolkning kun kendt under betegnelsen »Kollen«.

St. St. Blicher var blandt de første, der udbredte kendskabet til stedet, da han skrev sin fortælling »Himmelbjærget« i 1833. Fra 1839 til 1844 deltog han i organiseringen af en række folkemøder på Himmelbjerget. Det sidste møde samlede 6-7000 mennesker. Omkring 1850 opstod traditionen med afholdelse af politiske grundlovsmøder.

Himmelbjergets private ejer modsatte sig afholdelsen af folkemøderne, men efter et besøg i 1840 lejede kong Christian VIII området og sikrede mødernes afholdelse.

Folkemøderne gjorde Himmelbjerget til et turistmål, og i 1864 opførtes den første restaurationspavillon. I 1867 dannedes Tårnkomiteen, der vedligeholder området, og fra 1870 blev Himmelbjerget statseje.

Til ære for Frederik den VII indviedes Himmelbjergtårnet – Ry-egnens vartegn – i forbindelse med et grundlovsmøde i 1875. Der var mødt 8-10.000 menesker til indvielsen. Om mindesmærket skriver C. C. Clausen i ikke særlig romantiske vendinger:

»Vil Folk endelig gøre dette sidste aandeligt og legemligt degenererede Skud af en gammel Kongestamme til noget ædelt og ophøjet, lad gaa, maaske kan vi endnu ikke undvære disse officielle Løgne. Man bærer selv over med Taarnet, som frivillige Gaver rejste til Kongens Minde, skønt man synes, at Himmelbjærget havde fortjent en smukkere Prydelse på sin lyngklædte Top.«

Idag er Himmelbjerget Ry-egnens mest besøgte turistattraktion med 300.000 besøgende årligt. Det nuværende hotel er opført i 1947.

